

तत्त्वज्ञानाचे पैलू

• संपादक •

डॉ. सुरेन्द्र गायधने
डॉ. सुनीता इंगळे

तत्त्वज्ञानाचे पैलू

संपादक

डॉ. सुरेन्द्र गायधने

डॉ. सुनीता इंगळे

पदव्युत्तर तत्त्वज्ञान विभाग

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ,
नागपूर.

मैत्री प्रकाशन,

लातूर.

● तत्त्वज्ञानाचे पैलू

डॉ. सुरेन्द्र गायधने
डॉ. सुनीता इंगळे

◎ संपादकद्वय

- दिनांक ४ मार्च २०१४
- प्रकाशक

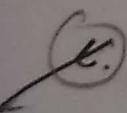
व्यंकटराव मोरे
मैत्री प्रकाशन,
सिद्धेश्वर रोड, देशपांडे गल्ली,
लातूर - ४१३ ५१२.

- अक्षर जुळणी
श्री विवेकानंद तेलमासरे
किर्तीनगर, नंदनवन
नागपूर - ४४० ००९.

- मुद्रण
अनिक प्रिंटर्स
मोमिनपूरा, नागपूर - ४४० ०१८
मो. ०९०२८६७६८६७
- सहयोग राशी/मूल्य रु. २२५/-

• ISBN : 978-81-926910-14-1

अनुक्रमणिका

शीर्षक	लेखकाचे नाव	पृष्ठ
१. द्रव्य संकल्पनेचे स्वरूप	डॉ. सुनील व. साळुंके	१
२. वैशेषिकांचा पदार्थ विचार	प्रा. अतुल म. महाजन	१९
३. उत्क्रांतीवादाचे तत्त्वज्ञानातील महत्व	प्रा. सुनिलदत्त एस. गवरे	२६
४. चार्वाकांचा देहात्मवाद	डॉ. यशोधरा हाडके	३७
५. सामान्य विषयक समस्या	डॉ. सुरेन्द्र गायधने	४७
६. संत गुलाबराव महाराज प्रणितअनध्यस्तविवर्तवाद	प्रा. राधिका पाठक-गढीकर	७१
७. आस्तिक दर्शनातील मोक्ष संकल्पना	सोहम पाचपोर	७६
 ८. अद्वैत सिद्धांताच्या संदर्भात काही प्रश्न	डॉ. वेदप्रकाश डोणगावकर	८५
९. भारतीय प्रामाण्यवाद	डॉ. सुनीता इंगळे	९०
१०. पुरुषार्थ	सहा. प्रा. नरेन्द्र वं. रघटाटे	१०४

अद्वैत सिद्धांताच्या संदर्भात काही प्रश्न व तर्क

डॉ. वेदप्रकाश डोणगावकर
तत्त्वज्ञान विभाग प्रमुख,
मातोश्री शांताबाई गोटे महाविद्यालय,
वाशीम.

अद्वैत सिद्धांत हा भारतीय तत्त्वज्ञानातील महत्वपूर्ण सिद्धांत आहे. 'अद्वैत' या शब्दाचा अर्थ 'एक' नसून 'एकमेव' असा आहे. म्हणून अद्वैत सिद्धांतासाठी 'केवलाद्वैत' हा शब्द देखील वापरला जातो. सामान्यपणे अद्वैत शब्द ऐकल्या बरोबर 'शंकराचार्याचे' नाव आठवते आणि ते सहाजिकही आहे. मात्र अद्वैत सिद्धांत हा शंकराचार्याच्या पुर्वीचा आहे. या सिद्धांताचे प्रमुख संस्थापक शंकराचार्याचे गुरु, 'गोविंद' यांचे गुरु 'गौडपाद' हे आहेत. एस. एन. दासगुप्त यांच्या मते, "शंकराचार्यांनी 'विश्वात केवळ ब्रह्माचीच स्थितीं आहे.' या गौडपदांच्या मताची स्थापना केली." (भारतीय दर्शन का इतिहास, एस. एन. दासगुप्त, पृ. ४०२) परंतु ब्रह्म तत्त्वाचे अष्ट ययन केल्यास असे लक्षात येईल की खन्या अर्थाने शंकराचार्यांनीच अद्वैत वेदांताचा विकास केला.

शंकराचार्यांनी ज्याप्रमाणे आपले तत्त्वचिंतन प्रस्तुत केले आहे, त्यावरुन त्यांचे स्वतंत्र दर्शन असल्याचे लक्षात येते. मात्र असे समजण्याचे काही कारण नाही. कारण शंकराचार्य स्वतः म्हणतात की, "ब्रह्मसुत्र आणि उपनिषदा संदर्भात इतरांनी ज्या व्याख्या केल्या आहेत त्यामुळे अनेक भ्रम निर्माण झाले आहेत. या भ्रमाचे निरसन करण्यासाठी तसेच जे लोक आत्मा-परमात्मा यांचे एकतत्त्व मान्य करीत नाहीत, त्यांच्या मताचे खंडन करण्यासाठी मी 'शास्त्रिक भाष्य' प्रस्तुत करीत आहे." (तत्रैव, पृ. ४०३) शंकराचार्याच्या या भूमिकेमुळे येथे दोन मुख्य उपस्थित होतात. पहिला, ज्या कुठल्या लोकांनी ब्रह्मसुत्र आणि उपनिषदाची व्याख्या केली आहे. त्यांच्यामुळे कोणता भ्रम उत्पन्न झाला आहे? दुसरा प्रश्न असा की जे लोक आत्मा आणि परमात्मा यांचे एकत्व मान्य करीत नाहीत. त्यांच्या मतांचे खंडन करण्यासाठी शंकराचार्यांनी काय केले?

पहिल्या प्रश्नाच्या संदर्भात असे म्हणता येईल की, भारतीय दर्शनातील ज्या लोकांनी उपनिषदाची (ब्रह्मसुत्राची सुद्धा) व्याख्या केली होती, त्यामुळे

देहात्मवाद, क्षणिकवाद, स्याद्‌वाद, द्वैतवाद इत्यादी सिद्धांत उदयास आले. परिणामी शंकराचार्याच्या दृष्टीने मानवी जीवनात त्यांच्यामुळे भ्रम निर्माण झाला. दुसरा प्रश्नाच्या संदर्भात सांगावयाचे झाल्यास उपरोक्त मतांचे खंडन करण्यासाठी, म्हणजेच आत्मा आणि परमात्मा यांचे एकत्र सिद्ध करण्यासाठी शंकराचार्य 'केवलाद्वैत' सिद्धांताचा पुरस्कार करतात. (आद्य शंकराचार्य जीवन व विचार, तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी, पृ. २७) तेंव्हा 'केवलाद्वैत' म्हणजे काय? हे जाणून घेण्यासाठी आपल्याला आत्मा, परमात्मा, जीव, जगत यांचे स्वरूप कसे आहे? यांच्यात काही परस्पर संबंध आहे का? या महत्वाच्या प्रश्नासह इतर काही उपप्रश्नांचा विचार करणे येथे आवश्यक आहे.

शंकराचार्य उपनिषदातील 'अहं ब्रह्मास्मि' (मी ब्रह्म आहे), 'अयमात्मा ब्रह्म' (हा आत्मा ब्रह्म ही आहे) या वाक्या प्रमाणे 'मी, आत्मा, परमात्मा, ब्रह्म' या सर्वांना समान अर्थाने पाहतात. म्हणजेच त्यांच्या दृष्टीने 'मी' हाच आत्मा आणि ब्रह्म आहे. त्यांच्या मते, अश्या ह्या आत्म्याचे कोणीही निषेध करू शकत नाही. कारण ब्रह्म आणि आत्मा हे 'मी' चे व्यापक स्वरूप आहे. आणि आत्मा निषेध कर्त्यामिध्येच अर्थात 'मी' मध्येच निहित असतो.

परंतु या ठिकाणी 'मी' चे स्वरूप कसे आहे? असा प्रश्न येथे पडतो. या संदर्भात शंकराचार्य सांगतात, 'मी' या शब्दातच चैतन्याची अभिव्यक्ती होत असते आणि हे चैतन्य आत्म्याचे मुलभूत तत्त्व आहे. तो आत्म्याचा स्वभाव आहे, जे जागृत, स्वप्न आणि सुषूप्ती अवस्थेत सुद्धा विद्यमान असते. म्हणुनचं हे नित्य चैतन्य 'शुद्ध चैतन्य' म्हटले जाते. अर्थात शुद्ध चैतन्य ज्याचा स्वभाव आहे तो आत्मा होय. परंतु हा आत्मा अर्थात 'मी' शरीर, इंद्रिय, मन, अहंकार, बुद्धी या पेक्षा वेगळा असतो. याच आत्म्याला शंकराचार्य सच्चिदानन्द स्वरूप ब्रह्म म्हणतात. तो स्वयंसिद्ध असून त्याच्या सिद्धतेसाठी कोणत्याही तर्काची आवश्यकता पडत नाही. असा हा आत्मा समस्त ज्ञानाचा आणि अनुभवाचा अधिष्ठाता असतो. परंतु या ठिकाणी दुसरा प्रश्न उपस्थित होतो, तो असा की, 'मी' मध्ये निहित असलेला आत्मा हा प्रत्येक जीवामध्ये विद्यमान असतो का? अर्थातच याचे उत्तर 'हो' असावयास हवे. कारण शंकराचार्य आत्मा हा एकच असल्याचे मानतात. म्हणून आत्मा हा प्रत्येक जीवामध्ये विद्यमान असतो असे मानावे लागेल.

तेव्हा या ठिकाणी जीवाचे स्वरूप कसे आहे? हे पाहणे आता आवश्यक आहे.

शुद्ध चैतन्य युक्त आत्म्याचे भासमान रूप म्हणजे 'जीव' होय. हा जीव देहयुक्त आहे. हे देहयुक्त जीव अनित्य आणि अनेक आहेत. ते कर्ता, ज्ञाता आणि भोक्ता आहेत. ते बंधनग्रस्त आहेत. ते शरीर आणि प्राणाचा आधार आहेत. शरीर नाश पावल्यानंतर जीव आत्म्यात लीन होतो. अर्थात जीव आत्माच आहे, अर्थात ब्रह्मच आहे. परंतु देहाचे काय? कारण तोही जीवाशी युक्त असतोचना! या संदर्भात तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांचे मत महत्वाचे आहे. त्यांच्या मते, "शंकराचार्य शरीरभाष्याच्या अखेरीस देहच आत्मा आह, हा प्रत्यय सर्व जीवव्यापाराच्या मुळाशी असल्याचे म्हणतात."

मग असे असेल तर जीव आणि आत्मा किंवा ब्रह्म यात भेद का पहावयास मिळतो? किंवा का पाहिला जातो? या संदर्भात शंकराचार्य 'अवच्छेदवादाचा' (Limitation) पुरस्कार करतात. त्यानुसार, ज्याप्रमाणे सर्वव्याप्त एकच आकाश घटाकाश आणि मठाकाश रूपात भासतो त्याप्रमाणे एकमेव ब्रह्म अनेक जीवांच्या रूपात भासत असतो. मग या भासाचे कारण काय? असा प्रश्न केला असता त्यासाठी शंकराचार्य 'अविद्या' हे कारण सांगतात. त्यांच्या मते या अविद्यमुळेच जीव स्वतःच्या मुळ स्वरूपाला ओळखत नाही. म्हणजेच तो शुद्ध चैतन्ययुक्त, सच्चिदानन्द असल्याचे जाणवत नाही. म्हणून प्रश्न उपस्थित होतो की, जीवाला स्वतःच्या सत् स्वरूपाचे ज्ञान कसे प्राप्त होते? आणि या प्रक्रियेला काय म्हणायचे? या संदर्भात शंकराचार्य 'स्वात्मन्यवस्थानं मोक्षः' असे म्हणतात. म्हणजेच 'जीवाला सत् चे अर्थात स्वतःचे ज्ञान होणे आवश्यक असते आणि असे होणे म्हणजे मोक्ष होय.' परंतु मोक्षाची प्राप्ती कशी होईल? असा प्रश्न परत पडतो. यासाठी शंकराचार्य 'ज्ञानाने' असे उत्तर देतात. मग प्रश्न पडतो की शंकराचार्य कोणत्या ज्ञानाचा उल्लेख मोक्षासाठी करतात? तेव्हा लक्षात घेतले पाहिजे की ते ज्ञान दुसरे तिसरे काही नसून वेदांताच म्हणजेच उपनिषदांचे ज्ञान होय. अर्थात, उपनिषदांच्या अध्ययनानंतर खन्या अर्थाने हा जीव म्हणजेच आत्मा हा परमात्मा (ब्रह्म) आहे हे लक्षात येते आणि यालाच आत्मज्ञान होणे असे म्हणतात. हेच शंकराचार्याच्या तात्त्विक भूमिकेचे घ्येय आहे. परंतु केवल उपनिषदांच्या अध्ययनानंतर

मोक्ष प्राप्त होतो का? हो! पण या अध्ययनापुर्वी शंकराचार्य साधन चतुष्टी सुचितात. म्हणजेच ज्ञात्या जवळ १) नित्यानित्य वस्तुविवेक:- शाश्वत आणि क्षणिक मूल्यातील भेद ओळखण्याची बुद्धी २) इहामुत्रर्थभोग भोगविराग:- सांसारिक आणि पारलौकिक फळ भोगण्याप्रती उदासीन वृत्ती ३) शमादि षटक संम्पती:- शम, दम, श्रद्धा, समाधान, उनरती, आणि तितिक्षा ४) मुमुक्षुत्वं:- मोक्ष प्राप्त करण्याचा दृढ संकल्प. या बाबी असणे आवश्यक आहे.

आता प्रश्न उरतो तो असा की, आत्म्याचा आणि जगताचा काही संबंध ठाणे का? असेल तर तो कसा आहे? उपरोक्त विवेचनावरून हे स्पष्ट होते की, आत्मा आणि परमात्मा एकच आहे. या आत्म्याचेच एक रूप 'जीव' आहे आणि हा जीव देहयुक्त असल्यामुळे त्याचा जगताशी प्रत्यक्ष संबंध आहे. अर्थात आत्म्याचा जगताशी असलेला संबंध परोक्ष (Indirect) आहे. मग प्रश्न उपस्थित होतो की, शंकराचार्यांनी जगताला मिथ्या म्हटले असल्यामुळे आणि आत्म्याचा जगताशी परोक्ष संबंध असल्यामुळे हा आत्मा मिथ्या ठरत नाही का? या प्रश्ना संबंधी टिकाकार किंवा विद्वान असे म्हणतील की, मुळात जगताचा आणि आत्म्याचा संबंध परोक्ष असल्यामुळे आत्मा जगता प्रमाणे मिथ्या ठरण्याचे काही कारण नाही. याशिवाय आत्मा हाच ब्रह्म आहे आणि तो नित्य व अबाधित असल्यामुळे त्याला मिथ्या म्हणता येणार नाही. तेव्हा या ठिकाणी दुसरा प्रश्न असा पडतो की, शंकराचार्य ब्रह्मालाच म्हणजेच आत्म्यालाच तेवढे सत् आणि जगताला मिथ्या का म्हणत असतील? या संदर्भात शंकराचार्यांना असे वाटले असावे की, "ह्या जगताचे अस्तित्व नित्य असले तरिही ते परिवर्तन पावणारे आहे. त्यात सतत बदल होत असतात, म्हणजेच ते कधी असे तर कधी तसे दिसते आणि या दिसण्या-दिसण्यावरूनच भ्रम निर्माण होतो. म्हणून हे जगत मिथ्या आहे. तर चित् स्वरूप, जाणिव स्वरूप 'ब्रह्मा' जो कधीही प्रत्ययास येत नाही. मात्र त्याचे विश्लेषण केल्यास त्याची जाणिव होते. म्हणून ते नित्य आहे. जर हा ब्रह्म कधीतरी प्रत्ययास आला असता तर तोही परिवर्तन पावणारा असता. तेव्हा कदाचित त्याला देखील मिथ्या म्हणता आले असते." म्हणजेच ब्रह्माचे कधीच प्रत्यय होत नाही या कारणास्तव तर शंकराचार्य ब्रह्माला नित्य मानत नसावेत का? असा प्रश्न पडतो. या ठिकाणचा उपस्थित झालेला हा प्रश्न किंवा तर्क, ज्याला

काहीजण कल्पनाही म्हणतील जी, विद्वान-अभ्यासकांना किंवा अद्वैतवाद्यांना पटणारा नाही. पण “जे इंद्रियाच्या प्रत्ययास येते ते जगत मिथ्या आणि प्रत्ययास न येणारे ते ब्रह्म सत् आहे, हे तरी कसे पटेल?” या संदर्भात शंकराचार्य, मायावाद प्रस्तुत करतात. त्यांच्या मते माया दोन प्रकारचे कार्य करते. एक सत्यावर आवरण घालणे आणि दुसरे सत्याच्या ठिकाणी असत्याला प्रदर्शित करणे. विशेष म्हणजे “माया ब्रह्माची शक्ती आहे. जिच्या आधारे ब्रह्म विश्वाची निर्मिती करतो.” असे शंकराचार्य म्हणतात. तेंव्हा स्वतः मायाच मुळात भ्रमयुक्त असल्यामुळे (आद्य शंकराचार्य जीवन व विचार, तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी, पृ.६१) तीच्या आधारे निर्माण होणारे जगत मिथ्या आहे, असे मानणे हास्यास्पद होईल. कारण जे स्वतः भ्रमाचे आधारस्थान आहे त्याने निर्माण होणारी वस्तू मिथ्या वाटणे सहाजिक आहे. परंतु यावरून प्रश्न समोर येतो की, मायेचे अष्टान असलेले ब्रह्म मिथ्या का नाही? कारण ब्रह्म मायेच्या आधारेच जगत निर्मितीचे कार्य करतो ना? या विषयी डॉ. राधाकृष्णन यांनी व्यक्त केलेला एक विचार अत्यंत महत्वाचा आहे. ते म्हणतात? “मायेचे दिखावू व फसवे रूप वर्णन करून सांगण्यासाठी शंकराचार्यांनी जे द्रष्टांत किंवा जी उदाहरणे वापरली आहेत त्यांचा जर शब्दशः अर्थ केला तर भेदाचा व नानात्वाचा सर्व भास मानवाच्या कल्पकतेने निर्माण केला आहे.” (भारतीय तत्त्वज्ञानाचा बृहृद इतिहास, ग.ना.जोशी, पृ.३००) या वरून ‘जगत मिथ्या’चा विचार आणि ‘ब्रह्म सत्’चा विचार मानवी कल्पकतेतूनच निर्माण झाला आहे असे म्हणता येणार नाही का? असा एक स्वतंत्र प्रश्न उपस्थित होतो. परंतु तसे मानले तरीही ‘जगत मिथ्या’ च्या विचारात परिवर्तन या कारणामुळे काही अंशी वास्तविकता दिसून येते.

एकंदर, अद्वैतांच्या नावाने खपवल्या जाणाऱ्या ‘ब्रह्म सत्य, जगत् मिथ्या’ या विधानामध्ये किंवा त्याच्या अर्थामध्ये बदल किंवा सुधारणा करावी लागणार नाही का? आणि त्यामुळे म्हणता येणार नाही का, की “ब्रह्म चित् आणि जाणिव स्वरूप असल्यामुळे सत् आहे आणि प्रत्ययास येत असल्यामुळे हे जगतही सत् आहे, मात्र जगतातील घटनांचे ज्ञान सापेक्ष असल्यामुळे जगत नव्हे, तर जगताचे स्वरूप मिथ्या आहे.”